



IDEOLOGIE EN SOCIALE WERKELIJKHEID
Bouwstenen voor een sociologische Ideologietheorie (1)

Rudi LAERMANS

Het ideologiebegrip bezit in de sociaal-wetenschappelijke literatuur geen eenduidige betekenis. Met het gebruik van dit "fuzzy concept" zijn echter een aantal vragen en thema's verbonden waarin wél enige samenhang valt te onderkennen. Na een bondig overzicht van deze zogenaamde ideologieproblematiek, wordt in het spoor van een aantal recente ontwikkelingen binnen het ideologiedebat gepleit voor een legitimatiethoretische benadering. Het ideologiebegrip verwijst dan naar die 'anonieme organisatorische vertogen' ("discours") waarin 'goede redenen' of argumenten worden aangebracht voor ofwel de instandhouding, ofwel de herschikking van een gegeven heerschappij-orde. Als strikt-argumentatief opgebouwde vertogen verschillen ideologieën primair van pre-moderne legitimatiekaders. Traditionele en religieuze wereldbeelden halen hun legitimerende kracht immers niet uit rationale argumenten, maar stelen op pre-reflexieve gezagsbronnen of 'auctoritas' (openbaring, profetieën,...). Voor een mogelijke verklaring van het onderscheid tussen de traditionele en de modern-ideologische wijze van machtslegitimatie, wordt verwezen naar de evolutietheorie van J. Habermas (in het bijzonder de zogenaamde rationalisering van de leefwereld). Het door Habermas gebezigde analyse-model levert tevens de nodige aanknopingspunten voor de identificatie van de toonaangevende ideologische vertogen binnen een moderne samenleving. Aan de hand van enkele voorbeelden worden tenslotte ook de mogelijke methodologische merites van een vertooganalytische benadering van ideologieën gesignaleerd.

1.0. 'Ideologie': een historische probleemstelling

1.1.

In 1956 publiceerde een Zweeds onderzoeksteam een ondertussen klassieke studie naar het gebruik van het woord 'ideologie' binnen de sociale wetenschappen. Het kwam onder meer tot de vaststelling dat het ideologiebegrip in de naoorlogse periode beduidend aan populariteit had gewonnen onder sociale wetenschappers. Voor de onmiddellijke toekomst voorzagen de onderzoekers echter een omgekeerde beweging. Het woord 'ideologie' "zal verder worden aangewend in krantekoppen, samenvattingen en popularisaties, maar haast niet in uitspraken die zijn bedoeld om theorieën, hypothesen of classificaties van observaties te formuleren" (Naess, 1956: 171). Het Zweedse team baseerde haar voorspelling op het in de studie breed uitgemeten feit dat er nogal wat haken en ogen vastzaten aan het gebruik van het ideologiebegrip in sociaal-wetenschappelijke publicaties. Een consensus over de mogelijke betekenis(en) ervan was ver te zoeken, normatieve uitspraken waren schering en inslag, enzovoort. Redenen te over dus om het voorgoed te bannen uit het sociaal-wetenschappelijk vertoog ('discours'). De Zweedse onderzoekers hebben hun profetische gaven echter schromelijk overschat. Vooral sociologen en politologen lieten zich weinig gelegen aan de berispende vinger van hun Zweedse collega's. Zij gingen het woord 'ideologie' niet minder, maar juist méér gebruiken in hun publicaties. "De toenemende populariteit van het begrip wordt slechts geëvenaard door de toenemende obscuriteit ervan", verzuchtte de politoloog G. Sartori anno 1969 (Sartori, 1969: 398).

1.2.

Het doornemen van enkele veelgebruikte handboeken zou allicht volstaan om tot een eenzelfde conclusie te komen met betrekking tot de sociologie. Door de aandacht toe te spitsen op de brede waaier aan bestaande definities, dreigt men echter al snel voorbij te gaan aan de achterliggende thematiek waarnaar het woord 'ideologie' verwijst. Zoals o.m. R.F. Beerling (1965), J. Larrain (1982: 17-34) en S. Stuurman (1985: 121-192) terecht beklemtonen, is het ideologiebegrip de courante vlag voor een aantal lastige ladingen die in hun onderlinge samenhang de ruwe omtrekken aanduiden van wat hierna de Ideologieproblematiek wordt genoemd. In de veelbewogen semantische geschiedenis van het ideologiebegrip blijken met name drie vragen de toon te zetten.

1.2.1. Waarin onderscheidt wetenschap zich van ideologie?

Het woord 'ideologie' werd in 1796 gemunt door de Franse filosoof A.L. Destutt de Tracy ter aanduiding van de door hem reeds eerder bepleite "wetenschap der ideeën". De

ideologie stond in de ogen van haar schepper voor "de ware wetenschap van het denken, in tegenstelling tot de metafysica of valse wetenschap, waarmee ze in dezelfde relatie stond als de astronomie tot de astrologie. 'Ideologie' zou de morele en politieke wetenschappen genezen van eeuwen van 'vooordeel'" (Kennedy, 1978: 47). Tracy scherpte zijn sterk door Condillac en Locke geïnspireerde ideeënwetenschap verder aan in het vierdelige Eléments d'Idéologie, gepubliceerd tussen 1801 en 1815. Tegen de tijd dat het laatste deel verscheen, was de betekenis van het woord 'ideologie' echter ingrijpend gewijzigd. Dat had alles te maken met de strijd tussen Napoleon en de voorstanders van de nieuwe ideeënwetenschap, de zogenaamde idéologues (zie Kennedy, 1978; Tromp, 1981). De aanhangers van de ideologie waren ook politiek actief - de meesten zetelden in de Assemblée - en steunden aanvankelijk Napoleon in diens streven naar absolute macht. De filosoof-koning wilde echter vooral koning zijn, en interesseerde zich van langsom minder voor de ideologische wijsbegeerte. Vanaf 1800 startte Napoleon zelfs een heuse lastercampagne tegen zijn vroegere medestanders. De idéologues waren "metafysici" en "constitutionele dromers", "windbuilen ... benevelde en misleide geesten", enz. De strekking van deze scheldkanonnade tegen de sympathisanten van Tracy is overduidelijk: de ideologie was voor Napoleon synoniem met een speculatieve metafysica van nul en generlei wetenschappelijke waarde. "Ideologie, met haar hoogmoedige pretentie een filosofische basiswetenschap te zijn, wordt aan kennis en wetenschap geopponeerd", besluit J. Barion (1971: 21) terecht. Napoleon bezigde dus als eerste het woord 'ideologie' in de nu nog steeds gangbare negatieve betekenis. De door hem geïntroduceerde betekenisverschuiving maakte tevens dat filosofen en sociale wetenschappers zich voortaan gingen buigen over de vraag naar een steekhoudend demarcatie criterium om wetenschap van pseudo-wetenschap of ideologie te scheiden. Napoleon zorgde met andere woorden voor een nieuwe terminologische aankleding van een binnen de filosofie vrij klassiek probleem: het onderscheid tussen wat Parmenides reeds "de weg van de waarheid" en "de weg van de doxa" noemde.

1.2.2. Hoe en waarom ontstaat een ideologie?

De door Napoleon gelanceerde tegenstelling 'wetenschap-versus-ideologie' vernieuwde ook nog een tweede traditionele filosofische vraag: hoe de genese van onwetenschappelijke (versta: ideologisch geladen) kennis te verklaren? In de verdere geschiedenis van de ideologieproblematiek kristalliseerden zich grosso modo twee dominante verklaringsschema's uit (Larrain, 1982). Het eerste kreeg definitief haar beslag in het werk van Marx, en beklemtoont de sociale oorsprong van elke ideologie. In het samen met Engels geschreven boekwerk Die Deutsche Ideologie verbindt Marx het ontstaan van een 'vals bewustzijn' - overigens een uitdrukking die Engels pas na Marx'

dood in omloop bracht - met de toenemende arbeidsdeling binnen klassenmaatschappijen. Een beslissend keerpunt in dit proces is de scheiding tussen materiële en intellectuele arbeid. In de hoofden van hen die geen of uitsluitend geestelijke arbeid verrichten, verliest het denken (bewustzijn) voortaan elke onmiddellijke voeling met "het werkelijke levensproces" (zijn). "Van dit ogenblik af", aldus Marx en Engels (1974: 32), "kan het bewustzijn zich werkelijk verbeelden iets anders te zijn dan het bewustzijn van de bestaande praktijk..., van dit ogenblik af is het bewustzijn in staat zich van de wereld te emanciperen en over te gaan tot de vorming van de "zuivere"theorie, theologie, filosofie, moraal, enz."

In de Kapitaal-cyclus voert Marx een ietwat andere verklaring aan ter duiding van het fenomeen ideologie. De "ideologen" - lees: de woordvoerders van de zogenaamde vulgaire economie - heten nu "apologeten", "professionele sycofanten", enz. Deze stijfblompjes roepen het beeld op van de ideoloog als een goedbetaalde praatjesmaker die de belangen van de heersende klasse met een mist van woorden omhult. De burgerij bedient zich van zo'n intellectuele raddraaiers volgens Marx pas na het manifest worden van de strijd tussen arbeid en kapitaal. In Marx' eigen prozaïsche woorden: "Deze klassenstrijd luidde de doodsklok over de wetenschappelijke burgerlijke economie. Het ging er niet meer om of deze of gene stelling juist was, maar of die stelling voor het kapitaal nuttig of schadelijk was, geschikt of hinderlijk, toegestaan of niet. In plaats van het belangeloze onderzoek kwam het betaalde gezwets, in plaats van het onpartijdige wetenschappelijke onderzoek het slechte geweten en de kwade bedoelingen van de apologie ... (van de burgermanseconomie" (Marx, 1977: xviii-xix). Kortom, de vulgaire economie is als ideologie het bewust aangemaakte produkt van de strijd tussen burgerij en proletariaat (zie verder Laermans, 1986 b en de aldaar aangehaalde literatuur).

Het tweede globale antwoord op de vraag naar het hoe en waarom van ideologische kennis herleidt het fenomeen ideologie tot irrationele neigingen die inherent zijn aan de menselijke natuur. Binnen de sociologie vond deze opvatting onder meer aftrek bij E. Durkheim (zie de uitstekende analyse van Larrain, 1982: 91-99), T. Geiger (1953) en vooral V. Pareto. In zijn magnum opus, Traité de sociologie générale, poneert Pareto het bestaan van "een uitgesproken neiging (bij menselijke wezens) om hun (non-logisch) handelen te bedekken met een laag logisch vernis". Mensen kunnen zo moeilijk aan de verleiding weerstaan om een "logische uitleg te geven aan non-logische handelingen dat alles en nog wat kan fungeren als een gereede aanleiding om zich op deze favoriete bezigheid te storten" (Pareto, 1976: 185). Dergelijke pseudo-logische verklaringen of - in het nu gangbare en van Freud stammende jargon - rationalisering, noemt Pareto derivaten. "Ze zijn, in de taal van Pareto, het equivalent van wat men gemeenlijk een

ideologie of rechtvaardigende theorie noemt", concludeert R. Aron (1983: 443), hierin bijgevalen door haast alle andere Pareto-commentatoren. Pareto rekent tot de derivaten trouwens alle belangrijke westerse filosofische, religieuze, ethische en politieke doctrines. Ieder derivaat betreft hij steevast op één van de zes onderliggende 'residuen'. De laatste corresponderen op hun beurt "met bepaalde menselijke instincten" (Pareto, 1976: 217). De uiteindelijke verklaring voor het ontstaan van ideologische misvattingen vindt Pareto met andere woorden in een beperkt repertoire aan bio-psychische neigingen dat elke mens is aangeboren.

De geschiedenis van het ideologieprobleem geeft dus twee volstrekt verschillende verklaringen van het verschijnsel ideologie te zien. Marx stond aan de wieg van de strikt-sociologische benadering, terwijl Pareto zich opwierp tot de toonaangevende pleitbezorger van de naturalistische visie. Een heruitgave van het bekende nurture/nature- debat kortom.

1.2.3. Welke rol spelen ideologieën in het maatschappelijk gebeuren?

Haast alle denkers die zich met het ideologieprobleem hebben ingelaten, dichten aan een ideologie zekere sociale functies toe: legitimatie of verrechtvaardiging van groepsbelangen, sociale integratie, enz. Ik kom daar in de volgende paragraaf nog uitgebreid op terug.

1.3.

De zonet genoemde constanten in de geschiedenis van de ideologieproblematiek zijn op hun beurt onlosmakelijk verknoopt met het theoretisch dubbelspoor binnen elke min of meer afgeronde ideologieleer. De demarcatiekwestie roept onmiddellijk een reeks van vragen op die van oudsher worden bediscussieerd binnen filosofische disciplines als de epistemologie en de wetenschapstheorie: wat is waarheid; welke procedures waarborgen dat een uitspraak 'objectief', 'waar' of 'wetenschappelijk' kan heten; welke zijn de meest in het oog springende kenmerken van wetenschappelijke theorieën; enzovoort. De vraag naar het onderscheid tussen wetenschap en ideologie ligt dus op het terrein van de kentheorie, reden waarom ik hierna gewaag van de 'kentheoretische ideologieproblematiek'. De twee overige vragen vormen het onderwerp van de ideologietheorie. Deze dwarst uiteraard meermaals (sub)disciplines als de kennis- en wetenschapssociologie. K. Mannheim (1979: 69; 238-239) laat in zijn klassieker Ideology and Utopia de ideologietheorie zelfs zonder meer opgaan in de kennissociologie.

De Januskop van elke ideologieleer die naam waardig, verklaart meteen ook het voorkomen van twee dominante vormen van ideologiekritiek. Eens de epistemologische status van wetenschap respectievelijk ideologie is vastgesteld, neemt de ideologiekritiek de gedaante van kenkritiek aan. Elke uitspraak of theorie die het wetenschappelijk laken naar zich wil toehalen, wordt dan getoetst aan de gelijke maatstaf, en zo eventueel ontmaskerd als 'ideologisch' of 'pseudo-wetenschappelijk'. De ideologietheorie, althans voor zover ze niet van naturalistische signatuur is, kan daarentegen uitmonden in een vorm van maatschappijkritiek. Noodzakelijk is dat evenwel niet. Een maatschappijkritische ideologietheorie vooronderstelt behalve een geloof in "het project Aufklärung" (dixit J. Habermas) de beschikking over een normatieve maatstaf.

1.4.

De afgelopen decennia was de maatschappijtheorie het toneel van een ingrijpende 'linguistic turn'. Nog afgezien van de afstraling van het werk van L. Wittgenstein op de hermeneutische of interpretatieve sociologie, is de invloed van de linguïstiek en de taal filosofie erg manifest in de publicaties van onder meer P. Bourdieu, A. Giddens, H. Garfinkel, J. Habermas en L. Althusser. Habermas knoopt aan bij de Angelsaksische taalanalytische traditie in zijn zogenaamd paradigma van het communicatieve handelen (Habermas, 1981). Op basis daarvan reconstrueert hij in zijn vroege publicaties de feitelijke werking van ideologieën of gezagslegitimerende wereldbeelden als het gevolg van de oprichting van "communicatieblokkades". Meer bepaald verhindert het effectieve geloof in een ideologie dat de machtssubjecten de juistheid ter discussie stellen van de door de machthebbers uitgevaardigde handelingsnormen (zie Habermas, 1971; 1973 a). "De gelding van ideologieën wordt door een systematische inperking van de 'wilsvormende communicatie' (bedoeld is de zogenaamde praktische discursus over de juistheid van normen - RL) verzekerd", zo besluit Habermas (1971: 279).

Althusser bewandelt in zijn baanbrekend opstel "Idéologie et appareils idéologiques d'Etat" (1970) geheel andere wegen. Geïnspireerd door enerzijds de hegemonie-theorie van A. Gramsci en anderzijds de structurele linguïstiek van F. de Saussure, versie J. Lacan, onderzoekt de meesterdenker van het structuralistisch marxisme hoe de werking van ideologieën samenhangt met de omvorming van biologische individuen in vrije en bewuste subjecten. "De categorie subject", aldus Althusser (1978: 91), "is constitutief voor elke ideologie ... voor zover elke ideologie tot functie heeft (een functie die haar definieert) concrete individuen tot subjecten te 'constitueren'". In de post-Althusseriaanse ideologietheorieën van P. Hirst (1979), E. Laclau (1977), G. Therborn (1980), M. Pécheux (1982) en S. Stuurman (1985) wordt de subjectconstituerende rol

van ideologieën nader uitgediept met behulp van linguïstische concepten. Vooral de uitdrukking 'ideological discourse' (ideologisch vertoog) verwierf al snel bestaansrecht.

Hoewel de door Habermas respectievelijk Althusser voorgestane benaderingen onderling sterk verschillen, convergeren ze in het gebruik van linguïstische hulpmiddelen om het concrete functioneren van ideologieën nader in kaart te brengen. Met de linguïstische heroriëntatie van de maatschappijtheorie boekte dus ook de ideologietheorie een belangrijk winstpunt. De 'linguistic turn' maakte dat aan de hierboven genoemde en zo onderhand klassieke vragen een vierde werd toegevoegd: hoe werken ideologieën?

1.5.

Tegenover dit batige saldo staat binnen de post-Althusseriaanse ideologietheorieën een belangrijke verliespost. De exclusieve aandacht voor het interne functioneren van ideologische vertogen, resulteert de facto in het loslaten van de vraag naar de maatschappelijke determinaties en functies van ideologieën. De noodzakelijke vernieuwing van de ideologieproblematiek dreigt kortom gepaard te gaan met een funeste onderbelichting van de overgeërfdde probleemstellingen. Vooral de kwestie van de genese en de verspreiding van ideologieën wordt meermaals omzeild, wat resulteert in erg vage invullingen van het ideologiebegrip. Sinds A. Gramsci in zijn Quaderni del Carcere de eerste en nog onzekere aanzetten voor een hegemonie-theorie formuleerde, werd er trouwens weinig voortgang gemaakt met de socio-genetische verklaring van ideologieën (zie Gramsci, 1978; vgl. Mouffe, 1979; Perez, 1979; Van den Brinck, 1978). Om die reden ruim ik hieronder nogal wat plaats in voor de historische situering van de opkomst en vorming van ideologieën. In navolging van J. Habermas en A.W. Gouldner wordt 'the age of ideology' gelokaliseerd in het breukvlak dat moderne van traditionele samenlevingen scheidt. Vervolgens ga ik kort in op de kentheoretische ideologieproblematiek, om ten slotte af te ronden met een pleidooi pro de vertooganalytische benadering van ideologieën. Vooraf dient echter de hamvraag te worden uitgeklaard: wat is ideologie?

2.0. Macht, Ideologie en 'het Ideologische'

2.1.

De betekenis van het woord 'ideologie' is, zoals Naess reeds in 1956 enigszins misnoegd moest vaststellen, binnen de sociale wetenschappen sterk omstreden. De Britse politoloog S. Lukes kwam in 1974 tot eenzelfde conclusie toen hij het gebruik van het

begrip macht onder de loop nam. Macht, aldus Lukes (1974), is "an essentially contested concept". Eenzelfde teneur kenmerkt de meer recente literatuuroverzichten van R.J. Mokken en F.N. Stokman (1976) en J. Goetschy (1981).

Ik heb op een andere plaats de plausibiliteit pogen te beargumenteren van een generisch en dus vrij abstract machtsbegrip (Laermans, 1985). Zo'n 'sensitizing concept' (Blumer) of 'primitive term' (Bacharach en Lawler) bezit een voornamelijk heuristische waarde, attendeert dus op sociologisch relevante fenomenen, maar voorziet niet onmiddellijk in preciese ideeën of pasklare hypothesen. Vanuit deze gedachtengang werd in aansluiting op de vernieuwende bijdragen van M. Foucault tot de aanslepende controverse rond het machtsbegrip, het proces van machtsuitoefening omschreven als het controleren van c.q. ingrijpen op de handelingsalternatieven van andere actoren (personen of groeperingen). Machtsaamwending is daarom "an action upon an action", een ingreep op tegenwoordige en/of toekomstige handelingen (Foucault, 1982: 220). Macht betreft dan het in een machtsrelatie asymmetrisch verdeelde vermogen van een actor (gemeenlijk machthebber genoemd) om binnen een specifiek interactiesysteem de handelingsalternatieven van een of meerdere actoren (machtssubjecten) te ordenen. Macht draait kortom rond het vermogen tot handelingsregulering en -structurering.

Deze definitie is uiteraard sterk handelingstheoretisch gekleurd. Zoals A. Giddens (1979 a, 1979 b) niet ophoudt te herhalen, verhindert zo'n 'subjectivistisch' uitgangspunt echter niet noodzakelijk de thematisering van duurzame machtsverhoudingen. Stabiele machtsrelaties of "systematically asymmetrical relations of power" (Thompson, 1984: 71) duiden op het bestaan van een machtsstructuur of heerschappij-orde ("Herrschaft") binnen een sociaal systeem: bepaalde positiebekleders beschikken bij voortdurend over een kleiner (en niet: helemaal geen) machtsvermogen dan andere actoren (2). Een heerschappij-orde moet daarom veeleer worden begrepen als een structureel kenmerk van een sociaal-of interactiesysteem (zie Giddens, 1979 b: 65-69). De betrokken actoren reproduceren in regel - de mogelijkheid van verandering is echter per definitie gegeven - dit kenmerk doorheen hun alledaagse (machts)handelingen. Giddens gewaagt in dit verband van 'the duality of structure': "sociale structuren (machtsstructuren - RL) worden geconstitueerd door menselijk handelen (machtshandelingen - RL), en (zijn) tegelijkertijd het medium van deze constitutie" (Giddens, 1979 a: 130; zie de uitstekende uiteenzetting in Stuurman, 1985: 33 e.v.).

2.2.

De ideologieproblematiek was van meetaf aan ten nauwste verweven met de machtsproblematiek. De bitsige woordenstrijd tussen Napoleon en de 'idéologues' was de eerste in een lange rij van praktisch-politieke controverses waarin de verschillende

partijen het epitheton 'wetenschap' van stal haalden om hun (aanspraak op) macht te legitimeren en de tegenstander in diskrediet te brengen (zie Bauman, 1983). Dit polemisch gebruik van het woord 'ideologie' vond Manheim (1979: 238-239) een voldoende reden om het begrip te weren uit de kennissociologie. Het verteldde ook ooit C. Geertz (1964: 47) tot de volgende trefzekere boutade: "Ik heb een sociale filosofie; jij hebt politieke opinies; hij heeft een ideologie".

Binnen de ideologietheorie stond Marx aan de wieg van de nog steeds erg invloedrijke traditie die wil dat ideologieën een zaak zijn van de verrechtvaardiging van de belangen van de machtigen (Marx: "de heersende klasse"). In de hedendaagse sociologie wordt deze opvatting, ondanks alle verdere theoretische meningsverschillen, onder meer bepleit door P. Berger en T. Luckmann (1982: 48 - een "zinwereld" verandert in een ideologie indien er "zich een concreet machtsbelang mee verbindt"), J. Habermas (1971: 259 - "Wereldbeelden zijn steeds ideologisch voorzover ze de functie van gezagslegitimatie vervullen"), A. Giddens (1979 b: 186-187 - "de polariteit particuliere belangen/ideologie is fundamenteel voor de ideologietheorie"; zie Giddens, 1983), en J.B. Thompson (1984: 35 - ideologie betreft "de wijzen waarop betekenis(sen) heerschappij-relaties in stand houden"). Overigens verbergt deze impliciete consensus een niet onbelangrijke dissensus. Waar Berger en Luckmann evenals Habermas een aantal bekende '-ismen' beogen (liberalisme, fascisme, enz.), beklemtonen Giddens en Thompson de aanwezigheid van 'ideologische effecten' op het niveau van de dagelijkse interactie binnen sociale systemen. Ik kom daar later nog uitvoeriger op terug (zie 2.6.3.).

2.3.

Het is wellicht geen toeval dat zowat alle van de zonet geciteerde auteurs zich expliciet bekennen tot de maatschappijkritische traditie binnen de sociologie, waarvan de wortels terugreiken tot in het vooroorlogse werk van het te Frankfurt gehuisveste 'Institut für Sozialforschung' (zie Laermans, 1984). Door het ideologiebegrip uitsluitend te betrekken op voorstellingen, theorieën, wereldbeelden, etc. die de vigerende heerschappij-orde legitimeren op macro- en/of micro-niveau, wordt het immers de facto omgemuut tot een machtskritisch concept. Concreet moet in het Westen het liberalisme dan wél, en het communisme niet een ideologie heten. Het haast perfecte spiegelbeeld van deze machtskritische opvatting is de omschrijving van het ideologiebegrip in de geschriften van de belangrijkste protagonisten van 'the end of ideology'-thesis.

De ironie van de geschiedenis heeft gewild dat R. Aron (1955) als eerste deze stelling ten berde bracht in een door het 'Institut für Sozialforschung' gesponsorde publicatie. Arons gedachtengang kreeg vervolgens massale bekendheid door de geschriften van D. Bell

(1962), S.M. Lipset (1960: 403-417) en E. Shils (1972). Twee ideeën staan daarin voorop.

Primo, de voornaamste maatschappelijke 'dragers' van ideologieën zijn de intellectuelen (zie de schampere uitvallen van Feuer, 1975: 202-210). Secundo, de ideologieën zijn actieprogramma's die een algehele omwenteling van de bestaande (Westerse) samenleving nastreven. Nog afgezien van de vraag of het begrip 'utopie' niet meer was aangewezen, lieten de pleitbezorgers van 'the end of ideology'-thesis er weinig twijfel over bestaan dat het woord 'ideologie' in hun visie synoniem was voor de verschillende varianten van het marxisme-leninisme en het vooroorlogse fascisme (enkel Lipset huldigde een ietwat meer genuanceerd standpunt). Met deze hoogst eenzijdige invulling van het ideologiebegrip konden de woordvoerders van 'the end of ideology'-thesis ook meteen aanknopen met de in die tijd zeer en vogue zijnde totalitarisme-theorieën uit de politologie.

De vaak vinnige polemiek die 'the end of ideology'-thesis losmaakte, doet er in deze context minder toe (zie de opstellen in Waxman, 1968 en de terugblik van Lipset, 1977). Cruciaal is dat de verdedigers ervan een ideologie definiëren als enerzijds gericht tegen de gangbare vormen van heerschappij en anderzijds een legitimatie van de machtsaanspraken van een welbepaalde sociale groep, in casu de intellectuelen. De laatste gedachte is overigens ook terug te vinden in de studies van de zichzelf als 'radikaal' afficherende socioloog A.W. Gouldner (1976).

2.4.

De patstelling tussen de aanhangers van respectievelijk de (neo)-kritische theorie en 'the end of ideology'-thesis werd doorbroken door de reeds in paragraaf 1.4. vermelde marxistische ideologietheoretici die aanknopen bij het werk van Althusser. Anders dan de huidige erfgenamen van T.W. Adorno en M. Horkheimer hebben zij er weinig moeite mee ook het (Westerse) socialisme of communisme een ideologie te noemen. De achterliggende redenering werd, uiteraard in rudimentaire vorm, voor het eerst geformuleerd door W.I. Lenin in zijn bekende strijdschrift Wat te doen? "De kwestie staat slechts zo: burgerlijke of socialistische ideologie", zo betoogt Lenin. "Een tussenweg bestaat hier niet, want een "derde" ideologie heeft de mensheid niet uitgewerkt en in het algemeen kan er ook in een maatschappij, die door klassentegenstellingen uit elkaar wordt gescheurd geen buiten of boven de klassen staande ideologie bestaan" (Lenin, 1972: 50-51). Deze vaak aangehaalde passage bevat de onmiddellijke sleutel tot het ook door de meeste (post)Althusserianen gebezigde klassenreductionistische ideologiebegrip. Elke klasse - Lenin werkte nog met een dualistische klassenanalyse, de

tegenwoordige generatie van marxisten beaamt daarentegen het bestaan van een 'derde klasse', de kleinburgerij - elke klasse dus kent een 'Weltanschauung' of ideologie die de uitdrukking is van haar typische klassebelangen. De burgerij of heersende klasse hanteert het ideologisch wapen om haar (klasse-)macht veilig te stellen. Voor de arbeidersklasse is de (socialistische, communistische,...) ideologie integendeel primair een instrument in de strijd voor de omverwerping van de burgerlijke heerschappij op politiek en economisch vlak.

2.5.

Uit het bovenstaande en overigens erg beknopte overzicht van de diverse wijzen waarop de relatie tussen macht en ideologie wordt gethematiseerd, blijkt zonder meer dat normatieve premissen een eersterangsrol spelen bij de afbakening van de inhoud en functies van het fenomeen ideologie. De minst vertekende weg lijkt mij alvast te worden ingeslagen door die post-Althusserianen die vasthouden aan een tweezijdig ideologiebegrip - zowel machthebbers als machtssubjecten zijn 'ideologische subjecten' - maar het van Lenin overgeërfd klassenreductionisme durven opgeven (zo onder meer Hirst (1979) Laclau (1977) en Stuurman (1985). Of deze weg meteen ook empirisch de meest vruchtbare is, zal de toekomst moeten uitwijzen. Het schijnt mij hoe dan ook noodzakelijk om de bestaande band tussen de ideologie- en de machtsproblematiek te verstevigen, maar terzelfdertijd de eenzijdige bepalingen van de (neo-)kritische theorie of de advocaten van 'the end of ideology'-thesis uit de weg te gaan. Ik wil in dit verband een drietal algemene stellingen riskeren.

2.6.1. Ideologieën zijn primair post-traditionale vertogen waarin 'goede redenen' of argumenten worden gegeven voor ofwel de instandhouding ofwel de herschikking van een binnen een heerschappij-orde bestaande machtsbalans (zie Kolakowski, 1980: 124).

Ideologieën legitimeren dus de machtsaanspraken van machthebbers of machtssubjecten op een welbepaalde wijze, in casu door het beantwoorden van de vraag waarom een zekere heerschappij-verhouding 'goed' of 'slecht', 'rechtvaardig' of 'onrechtvaardig', enzovoort is. Dit vooronderstelt dat de heerschappij in kwestie niet langer van-zelf-sprekend is voor de betrokken actoren. De heerschappij behoeft vanuit het standpunt van de machthebber(s) als het ware een 'tweede stem'. Omdat het bovendien gaat om post-traditionele vertogen, zijn de in ideologieën vermelde 'goede redenen' of argumenten tevens voor discussie vatbaar. 'The age of ideology' is per definitie het tijdperk van 'de ideologische discussie' (al is de door Lenin geïntroduceerde uitdrukking 'ideologische strijd' vaak meer aangewezen).

2.6.2. Ideologieën zijn organisatorische vertogen.

J.A.A. Van Doorn karakteriseert "de moderne tijd als een fase in de geschiedenis waarin formele organisatie en ideologisch geïnspireerde dynamiek elkaar hebben gevonden en een enorme maatschappelijke stootkracht ontwikkelen" (Van Doorn, 1973: 7). "Kenmerkend voor moderne maatschappijen is de veelheid en de essentiële functie van grote complexe organisaties en breed gefundeerde sociale en politieke bewegingen... (Hun) opkomst en proliferatie valt samen met de modernisering van de Westerse wereld" (Van Doorn, 1973: 96). Ideologie, sociale beweging, (formele) organisatie: deze moderne trias (zie Eisenstadt, 1966) is, samen met het begrip *heerschappij*, *fundamenteel* voor de ideologietheorie. In het moderniseringsproces vormden met name de instituties 'politiek' en 'economie' het woelige toneel voor een aantal verzetsbewegingen met een krachtig mobilisatievermogen (zie Hobsbawm, 1970). Op politiek vlak bond de burgerij de strijd aan met de traditionele feodale heerschappij-orde. Binnen de economische sfeer contesteerde de ontlukende arbeidersklasse integendeel de nieuw gevormde, dus *moderne heerschappij-verhouding*. Beide bewegingen werden geruggesteund door intellectuelen die het verzet middels bepaalde, onderling uiteenlopende doctrines van 'goede redenen' voorzagen (de 'philosophes' : de diverse liberale doctrines; de zogenaamde vroeg-socialisten : de verschillende utopisch-socialistische stelsels,...). Deze verzetsbewegingen riepen tegenbewegingen op langs de kant van de machthebbers, i.c. de feodale aristocratie respectievelijk de grootburgerij. Zij ontleenden hun intellectuele ammunisie eveneens aan zekere doctrines. Zo citeerden de bedreigde aristocraten graag de geschriften van Burke, de Bonald en de Maistre, terwijl de nieuwbakken burgerij bij voorkeur grasduinde in de publicaties van de door Marx versmade 'vulgaire economen'. Na verloop van tijd kristalliseerden zich binnen de diverse verzets- én tegenbewegingen netwerken van organisaties uit, eerst op lokaal en later ook op nationaal niveau (voor een analoge gedachtengang, zie bij voorbeeld Thurlings, 1980 en vooral Hellemans, 1985). Cruciaal is dat het proces van organisatorische centralisatie steevast gepaard ging met een toenemende standaardisering, monopolisering en normering van het legitimerende 'discours': de door herkenbare individuen gesigneerde doctrines maakten plaats voor een vaak anoniem en organisatorisch gecreëerd c.q. gecontroleerd ideologisch vertoog (-isme). De beroemde "Ijzeren wet van de oligarchie" (Michels) speelt kortom behalve op organisatorisch ook op ideëel vlak. Binnen de politiek viel de overgang van doctrine(s) naar ideologie grosso modo samen met de opkomst van centraal geadministreerde massa-partijen; in de economische sfeer markeerde het ontstaan van eengemaakte patronale en syndicale organisaties ('federaties') een vergelijkbaar breekpunt.

2.6.3. Heerschappij-verhoudingen roepen in moderne samenlevingen ideologieën op, machtshandelingen 'het ideologische'.

In het kielzog van een aantal recente maatschappelijke ontwikkelingen, o.m. de zogenaamde tweede feministische golf, introduceerden meerdere auteurs het onderscheid tussen 'de politiek' ("la politique") en 'het politieke' ("le politique"), de-politiek-als-institutie ('staat') en de ontelbare machtsrelaties binnen de alledaagse leefwereld (zo bijvoorbeeld Stuurman, 1982; vergelijk het reeds door Parsons (1966) gemaakte onderscheid tussen "the political system" en "the polity"). De logische pendant hiervan binnen de ideologietheorie vormen de pleidooien van onder meer Giddens (1983) en Thompson (1984) om meer aandacht te schenken aan de ideologische afscherming van heerschappij-verhoudingen binnen concrete machtsrelaties. Een heerschappij-orde wordt overeenkomstig de 'duality of structure'-formule inderdaad voortdurend gereproduceerd doorheen alledaagse machtshandelingen en -relaties. Bij elke machtshandeling kan een 'heerser' in principe worden gevraagd naar het waarom ervan, terwijl de machtssubjecten 'goede redenen' kunnen aanvoeren voor praktijken van verzet en 'machtsovername'. Naar analogie met het onderscheid tussen 'de politiek' en 'het politieke' stel ik voor 'de ideologie' - versta: organisatorisch gegenereerde vertogen - te onderscheiden van 'het ideologische', of het voortdurend veranderende netwerk van 'rationalisering' dat het proces van machtuitoefening vergezelt. Actoren kunnen 'binnen het ideologische' uiteraard gebruik maken van aan ideologische vertogen ontleende argumenten. Ik ga daar hier niet verder op in, maar het is sowieso reeds duidelijk dat de wisselwerking tussen 'de ideologie' en 'het ideologische' interessante onderzoeksperspectieven opent.

3.0. Ideologisering, rationalisering en modernisering

3.1.

Binnen de functionalistische sociologie van Parsoniaanse signatuur wordt het door M. Weber geopperde verband tussen modernisering en rationalisering haast volledig prijsgegeven (zie bijvoorbeeld Eisenstadt, 1966). Als voornaamste kenmerk van het moderniseringsproces geldt dan de functionele differentiatie of de vorming van sociale (sub)systemen die elk een specifiek maatschappelijke functie waarnemen. Habermas (1981) brengt hiertegen in dat aldus een aantal belangrijke facetten van het moderniseringsproces voorgoed onder de sociologische tafel dreigen te verdwijnen. Vooreerst vereist de functionele differentiatie een voorafgaande rationalisering van de

alledaagse leefwereld. Dit betekent kortweg dat in de loop van de maatschappelijke evolutie de traditionele wereldbeelden en religies het binnen de leefwereld moeten afleggen tegen de in communicatieve handelingen Ingebedde (communicatieve) rationaliteit of 'argumentatieve rede' ("discursus"). Of in de woorden van de Nederlandse Habermas-kenner H. Kunneman (1984 b: 315): "De rationalisering van de leefwereld houdt in dat de werkelijkheidsopvattingen, de normen en de identiteitsmodellen die bepalend zijn voor de culturele reproductie, de sociale integratie en de socialisatie (volgens Habermas de drie primordiale taken van de leefwereld - RL) in toenemende mate voor kritiek en argumentatie toegankelijk worden en onttrokken raken aan de greep van de traditie en religieus-metafysische wereldbeelden". De communicatieve rationaliteit zet zich kortom door ten koste van de per traditie overgeleverde en voorheen onaantastbare wereldbeschouwingen (secularisering).

Het eigenlijke moderniseringsproces verloopt in de visie van Habermas in twee richtingen. Enerzijds ontstaan rond de sturingsmedia macht en geld twee zogenaamde (sub)systemen van doelrationeel handelen, respectievelijk 'staat' en 'economie' (maatschappelijke modernisering of "ontkoppeling van systeem en leefwereld"). Anderzijds formeren zich binnen de sfeer van de bovenbouw drie zogenaamde waardenstufen of "deskundologische subculturen" (dixit Kunneman, 1984 a: 154). De drie geldigheidsaanspraken die volgens Habermas de communicatieve rationaliteit structureren - waarheid, juistheid en authenticiteit - worden met name het voorwerp van drie zelfstandige professionele domeinen, respectievelijk wetenschap, moraal en kunst (culturele modernisering).

3.2.

Uiteraard kent ook een pre-moderne leefwereld reeds zekere vormen van argumentatie of communicatieve rationaliteit. De zogenaamde rationalisering van de leefwereld betreft daarom niet zozeer de mogelijkheid van een argumentatieve discursus als zodanig, maar veeleer een ingrijpende verandering in de feitelijke reikwijdte en het formeel karakter van de alledaagse discussie-kaders. In traditionele maatschappijen werpen 'laatste principes' als God of de Natuur "systematische communicatieblokkades" op. Slechts argumenten die een onwrikbare basis vinden in de vigerende wereldbeschouwing, worden aanvaard als 'deugdelijke redenen'. Vermits de gangbare 'Weltanschauung' in regel ook de bestaande heerschappij-verhouding(en) legitimeert, zullen ontevreden machtssubjecten hun protest moeten verrechtvaardigen middels afwijkende interpretaties van het dominante wereldbeeld. Een andere interpretatie van de 'laatste beginselen' laat immers een andere inhoudelijke argumentatie toe. Vandaar de in traditionele samenlevingen meermaals vastgestelde relatie tussen enerzijds dissidente of ketterse religieuze

bewegingen en anderzijds politiek-sociale verzetsbewegingen (zie de studie van de Vries, 1984). Zulke dissensus tussen machthebbers respectievelijk machtssubjecten verbergt echter een onderliggende consensus: beide polen beroepen zich ter staving van hun macht(saanspraken) op dezelfde 'fundamenten' van traditioneel-religieuze aard die binnen de leefwereld opgeld doen. De argumentatie-vorm als zodanig, en a fortiori de mogelijke discussus, verwijst dus steeds naar een onderliggend geloof in de onaantastbaarheid van zekere 'auctoritas' of gezagsbronnen (openbaringen, profetieën, mythen, cosmologieën, enzovoort). De discussie speelt zich kortom af binnen traditionele c.q. religieuze wereldbeelden die zélf niet ter discussie staan.

De zogenaamde rationalisering van de leefwereld betreft nu juist de 'de-taboeëring' van de 'laatste principes': de discussiekaders worden als kaders 'bespreekbaar', ook en vooral binnen de leefwereld. De gesloten gezagsargumentatie maakt aldus plaats voor een in principe volledig open en tevens gezagskritische discussus. Om deze omslag te verklaren, kan men twee wegen begaan. De eerste is strikt-formalistisch, en wordt ondermeer bewandeld door Habermas in zijn magnum opus Theorie des kommunikativen Handelns. Centraal staat dan de uitsplitsing van het trio aan geldigheidsaanspraken dat de communicatieve rationaliteit schraagt. De tweede weg ligt eerder in het verlengde van het door N. Luhmann getrokken spoor. De 'reflexivering' of het reflexief worden van de traditioneel-religieuze discussie-kaders heet binnen deze visie het resultaat van complexiteitstoename, begrepen als de toename van het aantal selectie-mogelijkheden (zie Luhmann, 1975). De rationalisering van de leefwereld volgt dan meer bepaald uit de pluralisering van het aantal mogelijke gezagsvolle wereldbeelden in het zog van de Reformatie (zie Stout, 1981). Pas de Reformatie zorgde binnen de leefwereld voor de duurzame verankering van een 'Weltanschauung' die het gezag van het tot dan toe heersende geloof op beslissende punten in vraag stelde. Voortaan was er als het ware meer dan één 'auctoritas' beschikbaar om de argumentatie van een gezagsvolle basis te voorzien. Zo rees alras "the problem of many authorities" (Stout, 1981 : 41): welk gezag nog te geloven? De "auctoritas" relativeerden elkaar wederzijds, en riepen twijfel op bij 'de leek'. Deze 'reflexivering' van de gezagsbronnen stelde op termijn ook de gezagsargumentatie als argumentatie-vorm in vraag, eerst binnen de intellectuele bovenlaag en ten slotte ook in bredere bevolkingslagen (voor een analoge gedachtengang, zie Laermans, 1987).

Met de rationalisering van de leefwereld, hoe ook verder verklaard, komt per definitie de traditionele wijze van machtslegitimatie op de helling te staan. De machthebbers kunnen niet langer steunen op de van-zelf-sprekende legitimatieve kracht van de vroegere wereldbeelden, terwijl de machtssubjecten voortaan hun claims met een in principe

onbegrensd arsenaal van 'goede redenen' weten in te lossen. Het voor het moderne tijdperk typische beroep op hecht doortimmerde doctrines binnen sociale bewegingen en, in een latere fase, de organisatorische constructie van strikt-argumentatief opgebouwde ideologische vertogen, wordt kortom pas zowel mogelijk als noodzakelijk na de voorafgaande rationalisering van de alledaagse levensstijl. In deze post-traditionele vertogen gelden 'laatste beginselen' als bij voorbeeld 'de onzichtbare hand' of de basis/bovenbouw-metafoor niet langer als onaantastbare waarheden. Ze moeten integendeel middels argumenten worden waargemaakt. De rationalisering van de leefwereld verandert met andere woorden de mogelijke legitieme principes van macht(saanspraken) van 'fundamentele zekerheden' in 'argumentatieve leidraden'. (Op de context-gebondenheid van argumenten kom ik in paragraaf 4.2. nog terug.)

3.3.

De argumentatieve 'waar-making' van ideologische principes is binnen de corresponderende vertogen evenwel aan zekere grenzen onderworpen. Ideologieën zijn vertogen met een "limited reflexivity" merkt Gouldner (1976: 48) terecht op. Ze vertonen in hun argumentatieve structuren "systematic silences" (Gouldner, 1976: 49), dus systematische blinde vlekken. Vooreerst verhindert hun praktisch-maatschappelijke functie dat de argumentatieve logos vrij spel krijgt. Ideologieën mogen dan wel 'goede redenen' geven, die redenen blijven in laatste instantie rationalisering van bestaande heerschappij-verhoudingen of van het verzet daartegen. In de tweede plaats kent het organisatorische reilen en zellen zo haar eigen redenen. De instrumenteel-strategische of doelrationele organisatorische rationaliteit stelt onontkoombaar bepaalde eisen aan de 'ideologische rationaliteit'. Zo vergt bij voorbeeld de door de 'natural systems'-benadering (Selznick, Parsons) sterk beklemtoonde imperatief tot organisatorisch zelfbehoud (Scott, 1981: 79-102) haast automatisch zekere 'aanpassingen' van het gehouden vertoog.

De praktisch-functionele en organisationele regels die 'de organisatorische organisatie van de ideologie' bepalen, begrenzen dus de mogelijke discursiviteit van ideologische vertogen. Daarom gaapt er ook noodzakelijk een kloof tussen ideologie en wetenschap. Nochtans meten ideologieën - en heus niet alleen het marxisme-leninisme - zich graag de status van wetenschappelijke vertogen aan. Dat is in zekere zin begrijpelijk. Ideologie en wetenschap zijn beide loten van eenzelfde stam - de rationalisering van de leefwereld c.q. de argumentatieve ratio. Beide vertoogvormen putten zich uit in het vinden van 'goede redenen'. Het ideologische vertoog raakt echter sneller uit-geput dan het wetenschappelijke. Deze argumentatieve kortademigheid is niet onmiddellijk het gevolg van het al dan niet gewild overschrijden van een zeker kentheoretisch demarcatiecriterium. De recente ontwikkelingen binnen de wetenschapstheorie hebben trouwens de idee van een onbetwifelbare epistemologische grenslijn geheel op losse

schreeven gezet (zie het overzicht in Bernstein, 1983). Veeleer is het zo dat de extra-discursieve regels die het functioneren van ideologische vertogen over-determineren, het gesignaleerde verschil in argumentatieve mogelijkheden tussen ideologie en wetenschap verklaren. Wetenschappelijke vertogen vervullen gewoonweg andere maatschappelijke functies en ontstaan binnen een andere organisatorische context dan hun ideologische evenknieën (zie in dit verband de ietwat stellige en boude uitspraak van Burton en Carlen (1979: 15): "Discourse analysis has displaced epistemology").

3.4.

Vooraleer ik de mogelijkerwijze enigmatische uitdrukking 'ideologische vertogen' nader toelicht, wil ik nog even kort inhaken op de analyse van Habermas (1981). Met de zogenaamde ontkoppeling van systeem en leefwereld ontstaan twee subsystemen van doelrationeel handelen, 'politiek' en 'economie'. Om elke mogelijke verwarring met de meer algemene uitdrukking 'sociaal systeem' te vermijden, noem ik deze twee centrale maatschappelijke sferen binnen moderne samenlevingen instituties (zie Giddens, 1979 b).

Voorzover de politieke heerschappij op democratische leest is geschoeid, vormen de bureaucratisch geadministreerde massa-partijen de voornaamste politieke en a fortiori ook de belangrijkste ideologische actoren. De dagelijkse implementatie van beleidsbeslissingen van de kant van de regering en het parlement omschrijft dan weer het veld van 'het ideologische'. De vraag in hoeverre de rationalisering of het (ideologisch) beargumenteren van de politieke machtsuitoefening aansluit bij deze of gene politieke (partij-)ideologie is verre van onschuldig. Ze vormt integendeel de inzet van een bijwijlen hoogoplopende interpretatiestrijd tussen de betrokken actoren (is het gevoerde beleid '(neo-)liberalistisch'? 'collectivistisch'? enzovoort).

Binnen de institutie 'economie' berust de heerschappij, althans in kapitalistische samenlevingen, op de ongelijke verdeling van het bezit aan produktiemiddelen. De hieruit resulterende klasseheerschappij wordt gelegitimeerd respectievelijk gecontesteerd middels uiteenlopende patronale respectievelijk syndicale ideologieën (economisch liberalisme, paternalisme en solidarisme; socialisme, marxisme, enzovoort). Met de voortschrijdende arbeidsdeling, dus de toenemende beroependifferentiatie, wordt de klassenheerschappij echter hoe langer hoe meer gedwarst door een soort van interne beroepenstrijd. De beoefenaren van bepaalde beroepen organiseren zich binnen belangenorganisaties om een ereplaats binnen de professionele hiërarchie te bevechten. Dit 'beroepensyndicalisme' verklaart de genese van professie-ideologieën.

gedragen door en georganiseerd binnen organisaties van 'professionals' (Johnson, 1972 en Mok, 1973).

Habermas doet het in zijn Theorie des kommunikativen Handelns wel eens voorkomen alsof de gerationaliseerde leefwereld tendentueel een machtsvrije zone is. De alledaagse leef sfeer wordt echter eveneens gekenmerkt door structurele machtsverschillen. Vooral ethnische en geslachtsverschillen begronden nog steeds heerschappij-ordes in haast alle moderne samenlevingen ('racisme' en 'apartheid' respectievelijk 'patriarchaat'). De vaak diffuse verankering van zulke vormen van heerschappij binnen de leefwereld, maakt dat de legitimering ervan slechts zelden het werk is van aparte organisaties. Racistische en patriarchale ideologieën zijn veeleer het 'nevenprodukt' van organisaties met andere doelstellingen dan alleen het afschermen van de dominantie van deze of gene ethnische groep of (de mannelijke) sekse. De afwezigheid van vast omliggende en organisatorisch duidelijk lokaliseerbare vertogen doet bovendien niets af aan het bestaan van 'het ideologische' voor de continuïteit van deze meer alledaagse heerschappij-vormen. Het wordt er integendeel enkel belangrijker om.

4.0. Ideologieën als Ideologische vertogen

4.1.

Het door Habermas in de steigers gezette paradigma van het communicatieve handelen opent ongetwijfeld hoogst interessante perspectieven voor de analyse van 'het ideologische' (3). Voor de beschrijving van ideologieën is het echter niet onmiddellijk bruikbaar. Tot voor kort was het in dit verband eerder regel dan uitzondering om bij de descriptie van een '-isme' terug te grijpen naar de sacrosante teksten van een aantal 'founding fathers' (de trits Marx/Engels/Lenin bij voorbeeld, of - voor het liberalisme - de geschriften van Mill en Bentham). Tekstexegese en een vaak cursorische ideeëngeschiedenis namen de plaats in van een zelfs maar rudimentaire inhoudsanalyse van de concrete gedaante van het '-isme' in kwestie (een uitzondering op deze regel vormen de talrijke gedetailleerde beschrijvingen van de officiële Sovjet-ideologie in Amerikaanse publicaties). Het is nochtans onmiddellijk duidelijk dat niet deze of gene uitspraak van bij voorbeeld Marx of Lenin van belang is, dan wel het (wisselend) gebruik daarvan binnen organisatorisch gestructureerde ideologische vertogen.

Vertoog/discours: dit ene woord loopt als een rode draad doorheen een reeks publicaties die het afgelopen decennium het licht zag. Op de historiek van de vertooganalyse ga ik hier niet in (zie het uitstekende overzicht van Maingueneau, 1976). De mogelijke

gevolgen van de recent ontwikkelde aanzetten tot een methodisch onderbouwde vertooganalyse kunnen hoe dan ook moeilijk worden overschat. "Het resultaat zou een strikt 'positieve' sociologie zijn, die echter - in tegenstelling tot wat als 'positivisme' bekend staat - aan het object van de sociologie ('betekenis') recht zou doen", zo voorspelt de Nederlandse socioloog T. Hak (1985 b: 209). De vertooganalyse maakt het inderdaad mogelijk de vele problematische begrippen waarmee de hermeneutische sociologie nu reeds decennia lang worstelt - zin(gever), betekenis(verlener), enzovoort - methodisch te herijken of gewoonweg te schrappen. Of dit moderne analyse-instrument evenwel ook toelaat om, zoals Hak suggereert, greep te krijgen op het alledaagse communicatieve handelen, durf ik tot nader orde te betwijfelen. De waarde ervan is voor alles gelegen in de mogelijkheden die het biedt voor een methodisch verantwoorde uiteenrafeling van tekstueel materiaal (in de brede betekenis van het woord, dus ook speeches, films, en andere monologische vormen van communicatie; over de gelijkenissen en verschilpunten tussen tekstuele en directe verbale communicatie tussen n-actoren, zie Ricoeur, 1978) (4).

Politieke partijen, vakbonden, patronale organisaties en dergelijke meer, scheiden een onophoudelijke stroom af van 'teksten' of gehelen van uitspraken met een al of niet schriftuurlijk karakter (programma's, folders, persmededelingen, kader- en ledenbladen). Deze teksten worden begeleid door zekere praktijken (congressen, demonstraties, petities, tot en met het indienen van parlementaire wetsvoorstellen). Het ideologisch vertoog van deze of gene organisatie betreft dan dat geheel van uitspraken binnen het geproduceerde tekstmateriaal waarin 'goede redenen' worden aangemeld voor de (niet-) legitimiteit van een bepaalde heerschappij-vorm. Bij de analyse van een organisatorisch gegenereerde ideologie moet de onderzoeker dus zélf het corpus van uitspraken samenstellen dat het gevoerde ideologische vertoog constitueert. Overigens is dit een vrij algemeen principe in de vertooganalyse: vertogen zijn methodisch geconstrueerde analyse-objecten (zie Pêcheux, 1969 en Van Dijk, 1985).

De tweede en belangrijkste stap binnen een vertooganalyse betreft het ontdekken van de diepestructuur c.q. codes, of het geheel van onderliggende regels dat de (mogelijke) uitspraken bepaalt binnen het onderzochte vertoog. Bij de analyse van ideologische vertogen gaat het in de eerste plaats om argumentatieve structuren. Het dispaaraat geheel van ideologische uitspraken wordt overgedetermineerd door een argumentatieve code die vastlegt welke argumenten wel, en welke niet kunnen worden ingezet binnen het corresponderende vertoog. Een eventuele verandering in de ideologische opstelling van een organisatie valt dan ook af te lezen aan verschuivingen binnen de (ideologische) code.

De centrale argumenten binnen een ideologisch vertoog handelen over de normatieve juistheid of legitimiteit van een zekere heerschappij-orde. Ze zijn op hun beurt onlosmakelijk verknoopt met enerzijds bepaalde waarden en anderzijds uitspraken over "standen van zaken" (dixit Wittgenstein) in de buitenwereld. Dat in ideologieën feitelijke en normatieve proposities voortdurend door elkaar worden gehaspeld, is al langer geweten. Binnen de op het positivisme georiënteerde ideologieleer van T. Geiger (1953) en de analyses van kritisch-rationalistische huize (zie bij voorbeeld Topitsch en Salomon, 1972) geldt deze verwarring van 'what is' en 'what ought' zelfs als het waarnemingspunt bij uitstek van ideologische vertogen. De vraag is echter hoe binnen een ideologie beschrijvingen worden gekoppeld aan waarderende uitspraken. Niet zelden gebeurt dat middels woorden- en betekenisverschuivingen die vrij nauwkeurig vallen te lokaliseren bij een 'close reading' (een voorbeeld: de overgang van begrippen als 'meerwaarde-productie' en 'meerarbeid' naar het woord 'uitbuiting' binnen sommige marxistische vertogen). Ook stijlprocédés als metaforen, metonymieën, enzovoort leiden naar zulke 'betekenisverplaatsingen' (Geertz, 1964). Normatieve en feitelijke argumenten kunnen bovendien berusten op een onderliggend verhaal in de strikt-literaire betekenis: er is een 'begin' en een 'einde' of 'plot', een 'hoofdpersonage' en dies meer. De argumentatieve structuur 'verdicht' dan tot een narratieve structuur (zie de marxisme-analyse in Greimas, 1966 en de ingenieuze beschrijving van de genese van "le récit fasciste" door Faye, 1972).

4.2.

Binnen de uiteenlopende toepassingen van de vertooganalyse op ideologieën valt een enigszins voorspelbare stelling te onderkennen. Wat namelijk geldt voor alle vertogen, geldt a fortiori ook voor ideologieën: zij construeren zinvolle werkelijkheden ('objecten'). Ideologische vertogen doen dat alleen op een andere wijze dan bij voorbeeld wetenschappelijke discours.

Het proces van ideologische werkelijkheidsconstructie stoelt voornamelijk op de (des)articulatie van andere vertogen en/of voorondersteunde kennisvoorraden en geleefde ervaringen ('cultuur', in de betekenis waarin R. Williams (1983) dat begrip definieert; de beschrijvingen van A. Schutz (1974) gaan in dezelfde richting). Alle individuen maken als sociale actoren deel uit van een leefwereld waarin een aantal dingen voor van-zelfsprekend gelden; deze "taken-for-granted-knowledge" (Schutz) fungeert als een zinsysteem dat de betrokkenen hanteren bij de duiding van opgedane ervaringen. Ideologieën appelleren aan bepaalde ervaringen én kennisvoorraden, plaatsen deze binnen een met argumenten omkaderde werkelijkheidsopvatting, en dragen aldus bij tot de 'verheldering' ervan. Andere ervaringen en wetenswaardigheden worden integendeel

als 'onbelangrijk', 'onjuist', 'niet er zake', enzovoort, opzij geschoven. Ideologische vertogen zijn kortom 'tweede-graads-constructies' waarin allerhande belevenissen en vormen van "common sense-knowledge" (Schutz) worden ge(des)articuleerd. "Ideologieën laten interpretaties toe van het alledaagse leven die niet mogelijk zijn binnen de alledaagse gewone (omgangs)taal: een conflict tussen arbeiders en voormannen kan nu bij voorbeeld worden geïnterpreteerd als een verhevigde vorm van klassenstrijd", zo besluit Gouldner (1976: 24; vgl. Therborn, 1980: 80-81). Een ander trefzeker voorbeeld van het proces van ideologische (des)articulatie levert het (partij-politieke) neo-liberale vertoog. De maandelijks 'loon-ervaring' wordt daarin alleen geduid in termen van belastingdruk, dus strikt politiek gearticuleerd; andere, eerder economische vormen van alledaags weten, verschuiven hierdoor naar de achtergrond.

Zoals Laclau (1977) en Hak (1985 a) terecht beklemtonen, haken ideologieën ook in op *wat binnen de hen omringende (ideologische) vertogen wordt gezegd*. Vooreerst brengt elk ideologisch vertoog argumenten in stelling tegenover de 'goede redenen' van de ideologische tegenstander. Die wordt overigens niet steeds met naam en toenaam genoemd. De 'goede verstaander' - lees: het lid van de eigen organisatie - heeft vaak genoeg aan 'een half woord' om te weten aan wie een argument is geadresseerd. Indirecte aanspelingen of connotaties zijn, zoals R. Barthes (1975) reeds wist, schering en inslag binnen ideologische vertogen. Het dulden daarvan is uiteraard een letwat hachelijke onderneming. Nog moeilijker wordt het wanneer de onderhuidse inwerking van het ene ideologische vertoog op het andere moet worden onderzocht. Een ideologisch vertoog demobiliseert en herstructureert namelijk ook andere ideologische vertogen. Uitspraken en argumenten van de tegenstander(s) worden stilzwijgend hernomen binnen een verschillende context, en verkrijgen zo een hele andere pointe. Wat een 'goede reden' was 'pro x', verandert in het uiterste geval op die manier in een contra-argument. T. Hak (1985 a) geeft van zo'n discursieve transformaties en contextsubstituties binnen ideologieën een krasse illustratie in zijn vertooganalytische doorlichting van de propaganda van de Nederlandse Centruumpartij. De Centruumpartij onderbouwt - sommigen zullen allicht tegenwerpen: misbruikt - haar anti-racistische uittalingen met haast identieke argumenten als de als 'links' gedoodverfde milieubeweging. Enkel de context wijzigt. Waar de groene beweging bij voorbeeld het dreigende gevaar voor massale overbevolking als argument aanwendt binnen een globaal pleidooi pro de mondiale herverdeling van de rijkdom, wordt datzelfde feit binnen het ideologisch vertoog van de Centruumpartij gehanteerd als een 'deugdelijke reden' pro de verplichte emigratie van gastarbeiders. Hak (1985 a: 237) komt dan ook tot de slotsom dat "de effectiviteit van de racistische propaganda van de Centruumpartij mede kan worden verklaard uit de continuïteit die in die propaganda bestaat tussen ... vormen van milieubewustzijn en de

politiek van de Centruumpartij. Sterker nog: als er al een 'voedingsbodern' van het racisme van de Centruumpartij zou bestaan, dan moet deze eerder worden gezocht in de angst en het wereldbeeld die eerder door de milleubeweging zijn verspreid ... De Centruumpartij zou daarom met recht een 'groene' partij genoemd kunnen worden. Zij stelt zich op als de partij die het land 'werkelijk' zal redden van de ondergang, die door anderen als onvermijdelijk is voorgesteld". Dit concrete voorbeeld verdudelijkt niet alleen de merites van de vertooganalytische benadering - Haks artikel is gelardeerd met talrijke citaten -, het toont ook dat deze werkwijze soms verrassende conclusies oplevert.

5. Bij wijze van besluit

Anders dan ondermeer A. Naess (1956) verhoopte én verwachtte, is het ideologiebegrip een blijver binnen de sociologie. De jaren zeventig gaven zelfs een onmiskenbare heropleving van de ideologietheorie als zodanig te zien, vooral binnen de (neo)marxistische paradigma's. De linguïstisch georiënteerde publicaties van Althusser en Habermas waren hiervoor richtinggevend. In dit opstel werd kritisch aangeknoopt bij de twee belangrijkste inzichten van deze 'linguistic turn' binnen de contemporaine ideologietheorie. Enerzijds voorziet het werk van de (post-)Althusseriaanse school (Hak, Pêcheux, Laclau, Stuurman,...) het ideologie-onderzoek van een hechte methodologische basis: de vertooganalyse is nog jong van geest, maar reeds rijk aan tastbare resultaten. Anderzijds geven Habermas en diens talrijke communicatie-partners de ideologietheorie een hoogst plausibele historisch-linguïstische wending in de vorm van een bijgestelde rationaliteits- annex moderniseringstheorie. De ontbrekende schakels tussen beide aanzetten leverden het organisatie-begrip ('ideologieën als organisatorische vertogen') en een machtsconcept dat duidelijk schatplichtig is aan Giddens' structureringstheorie ('ideologieën als legitimaties van heerschappij-verhoudingen c.q. het ideologische als verrechtvaardiging van machtshandelingen'). Een en ander vermocht misschien de indruk te wekken van theoretisch (bri)collage-werk. Het is echter met de ideologietheorie als met elke 'middle range theory' (R.K. Merton): ze bevindt zich op het kruispunt van meerdere 'macro range theories'. Of ook nog de juiste macro-bouwstenen werden aangedragen, zal de empirische toekomst moeten uitwijzen.

VOETNOTEN

- (1) Dit artikel steunt op een uitgebreid literatuuronderzoek naar de geschiedenis van de ideologieproblematiek en het gebruik van het woord 'ideologie' binnen sociaal-wetenschappelijke publicaties. De belangrijkste resultaten daarvan staan geboekstaafd in mijn licentiaatsverhandeling, Ideologie en sociale werkelijkheid. Bouwstenen voor een sociologisch ideologiebegrip (K.U.Leuven, Faculteit Sociale Wetenschappen, Departement Sociologie, 1985, 2 volumes). Ik dank mijn promotor, prof. J. Verhoeven, die mij behoedde voor een aantal intellectuele uitschuivers. Martien Stynen verleende gedurende heel het onderzoek praktische hand- en spandiensten, terwijl Natasja Naegels mij hielp bij het persklaar maken van dit artikel. Beide ben ik dan ook heel wat dank verschuldigd. Bij de eindredactie van de tekst heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de commentaren van prof. K. Dobbelaere, G. Hellemans, S. De Smedt en Kristien Delhaye.
- (2) Ik gebruik het begrip Herrschaft in dit opstel in een volstrekt andere betekenis dan M. Weber. In Wirtschaft und Gesellschaft bezigde Weber de uitdrukking 'Herrschaft', meestal vertaald als 'gezag' of 'autoriteit', in handelingstheoretische zin: "Onder 'gezag' ("Herrschaft") wordt hier dus verstaan het feit: dat een kenbaar gemaakte wil ('bevel') van de 'heersende(n)' het handelen van (een) andere ('overheerste(n)') wil beïnvloeden en in feite zodanig beïnvloedt dat dit handelen, in een sociaal-relevante mate, verloopt alsof de overheersten de inhoud van het bevel, terwille daarvan, gemaakt hebben tot maxime van hun handelen ('gehoorzaamheid')." (Weber, 1972: 45-46). 'Herrschaft' is in de Weberiaanse betekenis van het woord dus noch synoniem met 'gelegitimeerde c.q. legitieme macht' (de bekende gemeenplaats in de sociologische literatuur), noch met 'dominantie' of 'een stabiele machtsstructuur' (de betekenis waarin de uitdrukking in deze paper wordt gehanteerd).
- (3) Erg stimulerend in dit verband is de analyse van het proces van 'schijncommunicatie' of 'latent strategisch handelen' door Habermas-kenner Harry Kunneman. Diens proefschrift verscheen pas in druk na de afsluiting van dit opstel, zodat ik er niet meteen kon op inhaken. Zie daarom Harry Kunneman, De waarheidstrechter. Een communicatietheoretisch perspectief op wetenschap en samenleving, Meppel, Boom, 1986, in het bijzonder blz. 347 e.v.
- (4) De Engelse term 'discourse' zorgt in dit verband meermaals voor verwarring. Angelsaksische linguïsten en semiologen gebruiken de uitdrukking immers zowel ter aanduiding van gesprekken of conversaties, als voor de omschrijving van monologische vormen van communicatie ('teksten'). In het eerste geval is de term 'discourse analysis' synoniem voor 'conversation analysis' (zie bijvoorbeeld de ethnomethodologie), terwijl de tweede bepaling veeleer aansluit bij de door mij gebruikte en in Frankrijk dominante betekenis van 'discoursanalyse-als-tekstanalyse'. De gesignaleerde spraakverwarring tekent ook het recent verschenen, vierdelige Handbook of discourse analysis (Van Dijk, 1985).

BIBLIOGRAFIE

ALTHUSSER, L.

1978 Ideologie en ideologische staatsapparaten. Aantekeningen voor een onderzoek. In: Te Elders Ure, 1, 58-103.

APTER, D.E. (ed.)

1964 Ideology and Discontent. Glencoe, Free Press.

- ARON, R.**
 1955 Fin de l'âge idéologique? In: ADORNO, T.W. en DIRKS, W. (Hrsg.), Sociologica, Frankfurt am Main, EVA, 219-233.
- 1983 Les étapes de la pensée sociologique, Paris, Gallimard.
- BARION, J.**
 1971 Was ist Ideologie? Studie zu Begriff und Problematik, Bonn, Bouvier.
- BARTHES, R.**
 1975 Mythologieën, Amsterdam, Arbeiderspers.
- BAUMAN, Z.**
 1983 Ideology and the 'Weltanschauung' of the Intellectuals. In: Canadian Journal of Political and Social Theory, 1983, 1/2, 104-117.
- BEERLING, R.F.**
 1965 Ideologie. In: BEERLING, R.F., Wijsgerig-sociologische verkenningen II, Arnhem, Van Loghum-Slaterus, 7-63.
- BELL, D.**
 1962 The End of Ideology, New York, Collier.
- BERGER, P.L. en LUCKMANN, T.**
 1982 Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie, Frankfurt am Main, Fischer.
- BERNSTEIN, R.J.**
 1983 Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics and Praxis, London, Basil Blackwell.
- BURTON, F. en CARLEN, P.**
 1979 Official Discourse, On discourse analysis, government publications, ideology and the State, London, RKP.
- DE VRIES, T.**
 1984 Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht, Amsterdam, Querido.
- EASTON, D. (ed.)**
 1966 Varieties of Political Theories, Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- EISENSTADT, S.N.**
 1966 Modernization: Protest and Change, Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- FAYE, J.P.**
 1972 Langages totalitaires, Paris, Hermann.
- FEUER, L.S.**
 1975 Ideology and the Ideologists, New York, Harper.
- FOUCAULT, M.**
 1982 The Subject and Power. In: DREYFUS, H. en RABINOW, P., Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics, Brighton, Harvester Press, 208-226.
- GEERTZ, C.**
 1964 Ideology as a Cultural System. In: APTER (1964 a: 47-76).
- GEIGER, T.**
 1953 Ideologie und Wahrheit, Stuttgart/Wien, Humboldt.

- GIDDENS, A.**
 1979 a Nieuwe regels voor de sociologische methode, Baarn, Ambo.
 1979 b Central Problems in Social Theory. Action, structure and contradiction in social analysis, London, Macmillan.
 1983 Four Theses on Ideology. In: Canadian Journal of Political and Social Theory, 1/2, 18-21.
- GOETSCHY, J.**
 1981 Les théories du pouvoir. In: Sociologie du Travail, 4, 447-467.
- GOULDNER, A.W.**
 1976 The Dialectic of Ideology and Technology. The Origins, Grammar and Future of Ideology, London, Macmillan.
- GRAMSCI, A.**
 1978 Marxisme als filosofie van de praxis, Amsterdam, Van Gennep.
- GREIMAS, A.J.**
 1966 Sémantique structurale, Paris, Larousse.
- HABERMAS, J.**
 1971 Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? In: HABERMAS, J. en LUHMANN, N., Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 142-290.
 1973 a Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 1973 b Techniek en wetenschap als ideologie. In: Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas, Deventer, Van Loghum Slaterus, 7-45.
 1981 Theorie des kommunikativen Handelns, Frankfurt am Main, 2 dln.
- HAK, T.**
 1985 a Ideologische aanspreking in propaganda van de Centruumpartij. In: Sociologische Gids, 1, 25-43.
 1985 b De ontwikkeling van een tekstsociologische analyse. In: Sociologische Gids, 3, 195-212.
- HELLEMANS, G.**
 1985 Elementen voor een algemene theorie van verzuiling. In: Tijdschrift voor Sociologie, 3, 235-258.
- HIRST, P.**
 1979 On Law and Ideology, London, Macmillan.
- HOBSBAWN, E.J.**
 1970 L'ère des révolutions, Paris, Fayard.
- JOHNSON, T.J.**
 1972 Professions and Power, London, Macmillan.
- KENNEDY, E.**
 1978 A 'Philosopher' in the Age of Revolution. Destutt de Tracy and the origins of 'Ideology', Philadelphia, American Philosophical Society.
- KOLAKOWSKI, L.**
 1980 Why an ideology is always right. In: CRANSTON, M. en MAIR, P. (eds.), Ideology and Politics, Firenze, Le Monnier, 123-131.

KUNNEMAN, H.

1984 a Habermas' 'Theorie van het communicatieve handelen'. Een samenvatting. Meppel, Boom.

1984 b Habermas en de grondslagen van de sociologie. In: Sociale Wetenschappen, 4, 303-338.

LACLAU, E.

1977 Politics and Ideology in Marxist Theory, London, New Left Books.

LAERMANS, R.

1984 Interdisciplinair materialisme en kritische maatschappijtheorie. In: Krisis. Tijdschrift voor Filosofie, 3, 50-70.

1985 De vele gezichten van de macht. Elementen voor een sociologisch machtsbegrip. Paper voor het congres 'Sociale ongelijkheid' (VVS), Leuven, 42 blz. Samengevat in DUMON, W.A. (red.), Sociale ongelijkheid, Leuven, VVS/SOI, 129-134.

1986 Marx over ideologie. De 'Kapitaal'-cyclus herlezen. In: Streven, 2, 130-138.

1987 Moderne kritiek en postmoderne retoriek. Kanttekeningen bij het (post)modernisme-debat I. In: Streven, 5, 409-417.

LARRAIN, J.

1982 The Concept of Ideology, London, Hutchinson.

LENIN, W.I.

1972 Wat te doen? Brandende kwesties van onze beweging, Amsterdam, Pegasus.

LIPSET, S.M.

1960 Political Man, Garden City, Doubleday.

1977 The End of Ideology and the Ideology of the Intellectuals. In: BEN-DAVID, J. en CLARK, T.N. (eds.), Culture and Its Creators. Essays in Honor of Edward Shils, Chicago/London, University of Chicago Press, 15-42.

LUHMANN, N.

1975 Selbst-Thematisierung des Gesellschaftssystem. Ueber die Kategorie der Reflexion aus der Sicht der Systemtheorie. In: Soziologische Aufklärung. Aufsätze zur Theorie sozialen Systeme, Opladen, Westdeutscher Verlag, dl. 2, 72-102.

LUKES, S.

1974 Power: A Radical View, London, Macmillan.

MAINGUENEAU, D.

1976 Initiation aux Méthodes de l'Analyse du Discours, Paris, Hachette.

MANNHEIM, K.

1979 Ideology and Utopia, London, RKP.

MARX, K.

1977 Het Kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie. Deel I. Het productieproces van het kapitaal, Haarlem, De Haan.

MARX, K. en ENGELS, F.

1974 De Duitse Ideologie. deel I: Feuerbach, Nijmegen, SUN.

MOK, A.L.

- 1973 Beroepen in actie. Bijdrage tot een beroepensociologie, Boom, Meppel.
- MOKKEN, R.J. en STOKMAN, F.N.**
 1976 Power and Influence as Political Phenomena. In: BARRY, B. (ed.), Power and political Theory. Some European Perspectives, London, Wiley, 33-54.
- MOUFFE, C. (ed.)**
 1979 Gramsci and Marxist Theory, London, RKP.
- NAESS, A., e.a.**
 1956 Democracy, Ideology and Objectivity. Studies in the Semantics and Cognitive Analysis of Ideological Controversy. New York, Oxford University Press.
- PARETO, V.**
 1976 Sociological Writings (ed. by S.E. FINER), Oxford, Basil Blackwell.
- PARSONS, T.**
 1966 The Political Aspect of Social Structure and Process. In: EASTON (1966: 71-112).
- PECHEUX, M.**
 1969 Analyse automatique du discours, Paris, Dunod.
- 1982 Language, Semantics and Ideology. Stating the Obvious, London, Macmillan.
- PEREZ, G.**
 1979 Gramsci's Theorie der Ideologie, Frankfurt am Main, Haag und Herchen.
- RICOEUR, P.**
 1978 Der Text als Modell: hermeneutisches Verstehen. In: GADAMER, H.-G. en BOEHM, G. (Hrsg.), Seminar: Die Hermeneutik und die Wissenschaften, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 83-117.
- SARTORI, G.**
 1969 Politics, Ideology and Belief System. In: American Political Science Review, 4.
- SCHUTZ, A.**
 1974 Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- SCOTT, W.R.**
 1981 Organizations, Rational, Natural and Open Systems, Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- SHILS, E.**
 1972 The Intellectuals and the Powers and Other Essays, Chicago, University of Chicago Press.
- STOUT, J.**
 1981 The Flight from Authority. Religion, Morality and the Quest for Autonomy, Notre Dame, University Press.
- STUURMAN, S.**
 1982 De politiek, het sociale en het persoonlijke. Tegenwerpingen en problemen. In: FENNEMA, M. en VAN DER WOUDE, R. (red.), Het politicologendebat: wat is politiek? Amsterdam, Van Gennep, 71-99.
- 1985 De labyrintische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit, Amsterdam, SUA.
- THERBORN, G.**
 1980 The Ideology of Power and the Power of Ideology, London, Verso.

- THOMPSON, J.B.**
1984 Studies in the Theory of Ideology. Cambridge, Polity Press.
- THURLINGS, J.M.G.**
1980 Institutes en beweging. Bouwstenen voor de theorie der institutionalisering. In: THURLINGS, e.a., Instituïe en beweging, Deventer, Van Loghum Slaterus, 9-57.
- TOPITSCH, E. en SALAMUN, K.**
1972 Ideologie. Herrschaft des Vor-Urteils, München/Wenen, Langer/Müller.
- TROMP, B.**
1981 De onststaansgeschiedenis van het woord 'ideologie'. In: Sociologische Gids, 6, 498-515.
- VAN DEN BRINCK, G.**
1978 Ideologie en hegemonie bij Antonio Gramsci. In: Te Eijder Ure, 1, 10-57.
- VAN DIJCK, T.A. (ed.)**
1985 Handbook of Discourse Analysis, London, Academic Press, 4 vol.
- VAN DOORN, J.A.A.**
1973 Met man en macht. Sociologische studies over maatschappelijke mobilisatie, Meppel, Boom.
- VINTGENS, K.**
1982 Ideologietheorie - een overzicht. In: Krisis. Tijdschrift voor Filosofie, 2, 4-16.
- WAXMAN, C. (ed.)**
1968 The end of Ideology Debate. New York, Simon and Schuster.
- WEBER, M.**
1972 Gezag en bureaucratie (red. A. VAN BRAAM), Rotterdam/Antwerpen, UPR/SWU.
- WILLIAMS, R.**
1983 Cultura, London, Fontana.